

Андрій Миколайович Маслюк,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії
загальної психології та історії психології ім. В. А. Роменця
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 159.9.01

ТВОРЧИСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА КРІЗЬ ПРИЗМУ МАТЕРІАЛІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Г. КОСТЮКА ТА ПСИХОАНАЛІТИЧНИХ С. БАЛЕЯ ТА Я. ЯРЕМИ

В статті здійснено психологічне осмислення творчості Т. Шевченка з позицій матеріалізму (Г. Костюк) та психоаналізу (С. Бaley, Я. Ярема). Уточнені особливості психології творчості поета: захисні механізми – регресія та проєкція; вплив дитинства на творчість (сочувствіє до подавлених та унижених, культ жінки та материнства, любов до України, протест проти насильства над особою). Встановлені психологічні погляди Т. Шевченка, тобто взаємозв'язок мислей з почуттями та словами, суперечливість психічного життя, вплив почуттів на діяльність, активність особистості.

Ключові слова: захисні механізми, переживання, психіка, творчість, Т. Шевченко.

The article carried the psychological understanding of creativity Shevchenko from the standpoint of materialism (Kostiuk) and psychoanalysis (S. Balej, J. Yarema). Refined features poet psychology of creativity: the protective mechanisms such as regression and projection; childhood influence on the work (sympathy for the depressed and humiliated, the cult of women and motherhood, love for Ukraine, protest against the violence against the person). Established psychological views of Taras Shevchenko: the relationship of thoughts and feelings with words, contradictory psychic life, the influence of emotions on the activity, the activity of the individual.

Key words: defense mechanisms, emotions, psyche, creativity Shevchenko.

Геніальність Т. Шевченка нерозривно пов'язана з українським народом і за інтенцією є надпотужною, величною, а тому простою, зрозумілою, земною, колоритною симфонією пророка України. Творчість Т. Шевченка не обділена увагою та не переобтяжена значною кількістю публікацій різних дослідників (О. Білецького, Ф. Ващука, Г. Грабовича, С.Єфремова, О. Забужко, І. Ковальова, Л. Кодацької, Г. Костюка, О. Пипіна, Л. Плюща, П. Попова, В. Терещенко, І. Франка М. Шагінян та ін.). Проте досі є недосліджені аспекти здобутків видатного митця, що заважають до кінця зрозуміти генія українського народу. Йдеться про психологічне осмислення прози, поезії, рисунків Тараса Григоровича.

Так, Г. Грабович у праці «Шевченко, якого не знаємо» зазначає: «Окрім небагатьох побіжних згадок у декількох працях, комплексного й науково-обґрунтованого обговорення ролі та функції архетипу Т. Шевченка досі не було. Питання залишається невивченим. Центральне питання, що моделює основні структурні, психологічні та композиційно-нарративні пласти Шевченкової творчості, зокрема його поезії, нагадує про фундаментальні прогалини у сучасному шевченкознавстві, серед іншого у вимірі психологічних студій» [1]. Отже, професор

Гарвардського університету визнає задовільний стан психологічного осмислення творчості Т. Шевченка.

Психологія не стояла осторонь творчого доробку Т. Шевченка і спроби психологічного аналізу його праць були реалізовані впродовж минулого століття й до сьогодні, але недостатньо (С. Бaley, В. Куєвда, Я. Ярема та ін.). Нашу увагу привернуло декілька цікавих психологічних досліджень творчості Тараса Григоровича, в яких ми вбачаємо ключі до розуміння творчості кобзаря. Серед них:

- С. Бaley «З психології творчості Шевченка» (1916 р.);
- Я. Ярема «Дитячі переживання і творчість Т. Шевченка зі становища психоаналізу» (1932 р.);
- Г. Костюк «Психологічні погляди Т. Шевченка» (1949 р.).

Мета статті – здійснити порівняльний психологічний аналіз творчого доробку Тараса Шевченка здійснений дослідниками С. Балеєм, Г. Костюком та Я. Яремою.

С. Бaley (1885–1952) – психолог, педагог, філософ, лікар, автор праць: «З психології творчості Шевченка» (1916), що стала однією з перших психоаналітичних

спроб осмислення творчого генія, а також «Трійця в творчості Шевченка» (1925). Автор вказує: «Адже всупереч поширеному погляду, що творчість Т. Шевченка за суттю проста і несконплікована, та що про неї сказано вже “останнє слово”, відомо, що її джерела доволі зложені і що ми далеко ще від сего, щоби зрозуміти її цілковито» [2]. Отже, науковець пропонує не спрощувати Т. Шевченка, а пізнавати його глибше, адже він належав до тієї категорії людей, в яких багатство душі й глибина творчості були невичерпними. Розвинену занадто індивідуальність митця не могли поглинути зовнішні впливи, тобто поетове «Я» занурювалося «в море суспільного організму, проте воно не могло розчинитися в ньому».

У творчості Тараса Григоровича провідною темою було співчуття до пригноблених і покривджених, а також материнства. Культ жіноцтва, а особливо пошана до материнства, ніжне відношення поета до «незаконних» матерів-покриток є не лише проявом суспільної позиції автора, виразом його любові до ближніх і співчуттям до покривджених, має відношення до особистої сторони Шевченка. Тарас Григорович, переживаючи цю кризу, намагається віднайти душевну рівновагу, що супроводжує його сирітство.

Таким чином, культ материнства є прагненням поета отримати у світлі творчої уяви назад те, що забрала дійсність. Глибока риса болю, що супроводжує більшість жіночих образів, терпіння спричинене лихою долею, що кидає напризволяще святість душі й тіла, робить з жінок терплячих мучениць. З точки зору психоаналізу, це перенесення поетом на жіночі постаті власного «Я». Тобто те святотатство, яке наявне в його поезії є праобразом святотатства, що довершується у самого автора на цінностях власної душі. Святість, що відображена в образах тих жінок, є святістю його власної душі, що виходить з неповинного страждання.

Жінки у творчості Тараса Григоровича не є свідомо надуманою алегорією його психічного світу, оскільки поет завжди прагнув відтворити постаті реального життя, а символами вони стають, тому що поет несвідомо підкладає зміст власної душі.

У «Наймичці» головною героїнею виступає матір-покритка Ганна. Під час творення цієї постаті простежується образ матері Шевченка, з яким він несвідомо ідентифікує її так, як себе з дітьми тих матерів. Наймичка, що являється неначе ангел-охоронець, щоб допомогти дитині-байстрюку, є психологічно спорідненою з постаттю дівчини Оксани з «Мені тринадцятий минало...», яка приходить потішати малого сироту. Тарас Григорович відчував тугу за матір'ю, порівнюючи у мріях материнську постать з постаттю Наймички, а сам автор перебував у ролі Марка [2]. Отже, постать матері у мрії поета набирала рис матері-покритки, яка кидає свою дитину й залишає чужим людям, аналогічно як мати Шевченка, помираючи, залишила його. Повернення матері до дитини у постаті наймички й опіка над нею в прикрій для матері ролі є формою розплати за залишення дитини-сироти. Матері-покритка є втіленням материнської опіки й охорони, за

якою тужить сам поет. До того ж, за обличчям матері-покритки, приховується ідеалізована любов Т. Шевченка з дитячих років. Культ спогадів його матері й почуття святості поривів власної душі, переливаючись у постать матері-покритки, піднесли її на рівень мадонни [2].

Автор, як й інші прибічники мадонни, поєднує містерію внутрішнього переживання в одну психічну цілісність – це обожнення непорочного дівочтва та материнства. Постать мадонни є найвищою сходинкою, на яку підноситься Шевченкова постать матері. Постать мадонни є образом шляху внутрішнього розвитку поета, який розвивав скарб святості власної душі та боровся проти знеславлення його через злих людей і лиху долю. Наприклад, порівнюючи мадонну Тараса Григоровича та Рафаеля необхідно зазначити, що вони від раннього віку вирости сиротами без матері. Рафаель зображає мадонну як спомин про свою власну матір [2]. Це возвеличення матері належало до важливих завдань у творчості Т. Шевченка. Ідеальна жіноча постать Т. Шевченка, з одного боку, є формою, під якою автор об'єктивує нутро власної душі, а з іншого – є сублимованим образом його матері. Його жіноча постать зображує жінку є звичайною, наймичкою, покриткою і водночас святою.

Отже, зміст життя Т. Шевченка – це постійна боротьба між ідеалізмом та реалізмом, а найкращим виявом творчості геніального поета України була й залишається жіноча постать, культ матері, мадонни.

Я. Ярема (1884–1964) – психолог, педагог, літературознавець, автор праць: «Уява Шевченка» (1914), «Шевченко, людство й Україна» (1921), «Дитячі переживання і творчість Шевченка зі становища психоаналізу» (1932), «Образ дитини в творчості Шевченка. До 100-річчя з дня народження Поета» (1960).

Звернемо увагу на наукову розвідку автора «Дитячі переживання і творчість Т. Шевченка зі становища психоаналізу». Науковець аналізує раннє дитинство Ф. Шіллера, який проносить спогади про суворого батька через власну творчість (Максиміліан Моор «Розбійники», президент Вальтер «Підступність і любов», Філіп II «Дон Карлос» та ін.). Тобто митець свою пригноблену батьком енергію лібідо самореалізував у творчості, звільнивши себе від обтяжливих невротичних ускладнень. Я. Ярема закликає батьків до виваженого підходу під час виховання власної дитини без крайнощів, оскільки в майбутньому вона не зможе стати самоактуалізованою особистістю.

«Сумна історія Шевченкової молодості відома. Ще поки жила його добра мати, а дітьми в хаті опікувалася “ніжна й терпелива нянька”, сестра Катерина, дитячі дні хлопця минали на radoшах повної свободи, забави та гуляннях посеред гарної природи, у теплі любові до нього» [6]. Ми переконані, що не було б Тараса Шевченка – пророка України, якби у нього було радісне і безтурботне дитинство. Однак травматизація була досить серйозною: рано померла мати; улюблена няня Катерина покинула хату; з'явилася зла мачуха з дітьми; у школі почав викладати ще більший деспот, ніж звільнений пройдисвіт Совгир, п'яниця Богорський; досить швидко не стало батька. Школа під

керівництвом дяка Богорського, який не лише морив голодом, а й сильно бив, була єдиною розрадою для майбутнього митця. Згадуючи своє дитинство, Тарас Григорович писав про свою діряву сіреньку свитину, брудну сорочку та відсутність зимових шапки й чобіт.

В автобіографії Т. Шевченко навмисно не подає детального опису подій власного дитинства. На думку Я. Яреми, це ознака глибокої травматизації психіки поета, що використовуючи захисні механізми, намагається відмежуватися від усього злого, ворожого та неприємного. Про це автор зазначав у праці «Уява Шевченка» (1914). Вплив негативних дитячих переживань залишив відбитки на психіці поета, що виявлялося досить часто в нез'ясованому смутку й пригніченні: «А іноді така печаль / Оступить душу, аж заплачу. / А ще до того, як побачу / Малого хлопчика в селі. / Мов одірвалось од гіллі, / Одно-однісіньке під тином / Сидить собі в старій ряднині. / Мені здається, що се я, / Що це ж та моло[до]сть моя» [3].

Якщо захисні механізми психіки поета, зокрема регресія, усвідомлюється, то стає зрозумілою причина власної поведінки, яка викликає смуток, тобто з'являється образ його власного минулого. Якщо ж захисні механізми психіки не усвідомлюються, то прояви регресії часто виявлялися в частих меланхолійних настроях митця. У поезії Тарас Шевченко ніби відкриває іншу сторону своєї душі, яка часто сумує та плаче. Ця кордоцентричність Кобзаря є порушником його спокою душі. Він часто з спілкується «серцем» на інтимні теми, ніби мати зі своєю дитиною, намагаючись зрозуміти, що в нього болить, турбує та веселить. В поезії «*Я не нездужаю, нівроку*» автор зазначає: «І серце жде чогось. Болить, / Болить, і плаче, і не спить, / Мов негодована дитина...» [3].

Тобто в образі «серця», за задумом поета, виступає нездолений образ дитини-сироти: вбогої, голодної, замученої недобрими людьми та долею лихою побитою. Власне дитяче горе кобзаря, його поранена душа, оживала в ньому внаслідок несвідомих регресій, була тим його «серцем», що наводило негативні переживання на душу [6]. Отже, Тарас Григорович опосередковано через свої твори представляв несвідомо трагедію свого дитинства.

Однак можлива інша форма самоздійснення несвідомого мотиву творчої уяви – це проекція на реальних людей. У творчості Кобзаря виокремлюють плеяду нещасних жінок (жертви насилля, нещасні сироти), до яких вороже ставиться світ, не підтримує, не допомагає. Саме жінки були постійно живим джерелом глибокого та щирого співчуття й любові поета до всіх терплячих людей, жертв неволі, знущань.

Особливим для творчості поета був мотив матері, який своїм корінням заглиблювався у дитинство митця. Відповідно до психоаналітичної теорії, позбавлений джерела й об'єкта любові в реальному світі, автор утворює та проектує свою любов на героїв власної поезії. Уявна фікція переходить в стан несвідомого існування, яка забезпечена та зафіксована поза межами свідомості, починає жити власним новим життям.

Вона повертається до свідомості через сни, фантазії, а водночас задовольняє фіктивно в своєму розвитку депривацію любові, пов'язану з несвідомим комплексом уявлень про матір. Можливі різні варіанти проекції почуття любові до матері, що впливають на інші об'єкти, які гармонують з цим образом. У Т. Шевченка вся сила насильно стриманої дитячої любові переходить в Україну, яка перетворюється в уяві поета на постать матері. У поезії «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» сказано так: «...Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата, – / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати...» [3]. Вся сила його любові трансформувалася на Україну, яку поет ототожнював з матір'ю.

І ще один важливий психологічний аспект творчості Т. Шевченка, на думку Я. Яреми, полягає в негативному ставленні поета до тиранії та насилля. Такі уявлення митця були сформовані в дитинстві під час навчання в дяка Богорського. Цей образ тирана несвідомо впливав на творчу уяву поета і на його емоційне ставлення до людей. Його чуттєві реакції на все, що було злом у людських взаємовідносинах, зміцнювалися запасом афективної енергії, пов'язаної зі спогадами про першого деспота дяка [6].

Отже, негативні переживання і спогади в дитинстві залишили глибокі травмуючі психіку сліди в душі Т. Шевченка. Спогади постійно оживали, позбавляючи його внутрішнього спокою та викликали хвилювання, смуток, депресію. Червоною ниткою через творчість митця проходить дитяча психологічна травма, яка зробила неповторним стиль Тараса Шевченка – симпатію до людської біди й горя, любов до України й протест проти насилля над особистістю.

Г. Костюк (1899–1982) – класик радянської психології, фундатор Київської психологічної школи, засновник Науково-дослідного інституту психології УРСР.

Цікавим дослідженням Г. Костюка є праця «Психологічні погляди Т. Шевченка» (1949), де автор розглядає творчий доробок поета в психологічному ракурсі з матеріалістичних позицій. Насамперед науковець вказує на те, що питання психології людини постійно турбували поета. Він наводить цитату з щоденника Т. Шевченка про те, що К. Брюлов та інші видатні художники дали нам твори, які були сповнені красою та життям, оскільки вони були серцезнавцями [5]. Розуміння людської психології є запорукою вдалого твору. Цю дефініцію добре розуміли великі митці, до когорти яких належав Т. Шевченко. Чому поезія поета легко сприймалася представниками різних прошарків населення? Очевидно, що вона була написана психологічно близькою мовою до читача, а її автор усвідомлював складність психічного життя людини, наприклад, у «Гайдамаках»: «Як небо блакитне – нема йому краю, / Так душі почину і краю немає» [3].

Отже, Тарас Григорович вказує на *суперечливість психічного життя людини* і наявність нерозгаданих таємниць. Світогляд митця на життя був, на думку Г. Костюка, матеріалістичний та атеїстичний, оскільки поет негативно ставився до церкви: «Брешуть боги,

ті ідоли в чужих чертогах...» [3]. Цим він виступав проти пригноблення трудящих, приспання їхньої свідомості.

Поет розглядає складне психологічне питання взаємозв'язку слова й думки: «Ну що б, здавалося слова... / Слова та голос – більш нічого. / А серце б'ється – ожива, / Як їх почує!...» [3].

На думку Т. Шевченка, слово здатне запалювати людей і закликати до боротьби. Автор підкреслює наявність розбіжностей між словами й думками, що виявляються залежно від того, хто їх застосовує. Так, у ворожих вустах слово стає знаряддям затемнення свідомості народу. Через приховування правдивого слова страждає людина, народ, тому лише правда є носієм істинної думки.

У творчості Кобзар піднімає питання *взаємозв'язку думок з почуттями людини*. Разом з розвитком думок ідейного змісту, оновлюються й почуття. Серед найбільших моральних переживань поет виокремлює почуття любові до власного народу, Батьківщини. Почуття любові дає насагу пережити неволю, важкі випробування та зберегти бадьорість духу людини. Природа людських почуттів є суспільно зумовленою, а їхні прояви спрямовуються по-різному. Людина в радості намагається поділитися нею з іншим, а ще більше потребує сторонньої підтримки людина, яка переживає горе, розпач, страждання. Однак природа почуттів кріпосника та капіталіста, на думку Г. Костюка, є облудливою, про що видатний митець у поезії «Сон» зазначає: «А той, щедрий та розкішний, / Все храми мурус; / Та отечество так любить / Так за ним бідкує, / Так із його, сердешного, / Кров, як воду, точить!...» [3]. Поет виявляє глибоку облудливу сутність почуттів кріпосника, водночас любовно характеризує багатство почуттів, що породжується через протести трудящих та їхню боротьбу проти несправедливої влади.

Тарас Григорович виокремлює *естетичні почуття* людини, що відіграють вирішальну роль у збереженні твердості духу на засланні в неволі: «Лічу в неволі дні і ночі / І лік забуваю» [3]. Любов до Батьківщини допомагає не лише зберегти себе, власну гідність, а й стати психологічно стійкішим до різних травмуючих подій. Це показує роль естетичних почуттів, породжуваних ідейним змістом, у формуванні моралі людини. Лише ідейно спрямована та мотивована особистість буде натхненною та здатною на героїчні вчинки. Людина, на думку митця, не пасивна, а активна особистість, що бореться за правду і волю: «А дай жити, серцем жити / І людей любити, / А коли ні... то проклинай / І світ запалити!» [3].

Отже, життя – це активна боротьба: «Борітеся – поборете» [3]. Ця теза є одним з лейпмотивів творчості Т. Шевченка. Незважаючи на трагічність більшості творів Кобзар розглядає людську психіку досить оптимістично з вірою в майбутнє щастя людей. Він вважає, що люди не є злими від природи, а формуються під впливом суспільних умов життя. Доля – це вплив зовнішнього на внутрішнє, що часто руйнує життя людини.

Тарас Шевченко закликає створювати власне щастя, свою долю власною працею та боротьбою з владою, що позбавляє людей можливостей повноцінного

становлення, тобто самоактуалізації особистості. Праця є джерелом щастя людини. Митець не може жити без творчості, оскільки вона є сенсом його життя. Перебуваючи в засланні поет не мав змоги малювати і писати. Він сприймав цей факт як нестерпне страждання. Лише у щоденних вправах відточується майстерність митця, яка має служити інтересам трудового народу. Так, у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Т. Шевченко зазначає: «О милые, непорочные земляки мои! Если бы и материальным добром вы были так богаты, как нравственной сердечной прелестью, вы были бы счастливейший народ в мире!» [4].

Поет високо цінує український народ за його такі характеристики, як хоробрість, волелюбність, відвага, ненависть до ворогів, ліризм, гумор, привітність, працелюбність, любов до мистецтва, батьківщини. У живому переплетінні зі своїм народом можливий такий геній, як Т. Шевченко, який любив український народ і своєю любов'ю надихав українців до боротьби за щасливе майбутнє.

Таким чином, психологічний аналіз творчого доробку Тараса Шевченка українськими вченими С. Балеем, Я. Яремою та Г. Костюком надає можливість зробити певні висновки. У контексті психоаналізу (С. Балей, Я. Ярема) творчість Т. Шевченка ґрунтується на його травмуючих дитячих переживаннях. Негативні дитячі переживання поета стали детермінантами його творчості (співчуття до пригноблених і покривджених, культ жінки-матері, любов до України, протест проти насилля над особистістю). Уточнено захисні механізми психіки поета, а саме: регресія та проєкція. У контексті матеріалізму (Г. Костюк) творчість Шевченка пронизана психологією людини. Це взаємозв'язок думок з почуттями та словами, суперечливість психічного життя, вплив почуттів на діяльність, активність особистості. На нашу думку, поданий психологічний аналіз творчого доробку Кобзаря є взаємодоповнюючим та неупередженим. Це допомагає нам зрозуміти геніальність Т. Шевченка з психологічної точки зору.

Подальші перспективи досліджень вбачаємо у аналізі творчості генія українського народу через призму інших наукових психологічних теорій.

Використані літературні джерела

1. *Грабович Гр.* Шевченко, якого не знаємо [текст] / Гр. Грабович. – Вид. 2-ге. – Київ : Критика, 2014. – 414 с.
2. *История психоанализа в Украине* [текст] / Сост. И. И. Крутько, Л. И. Бондаренко, П. Т. Петрюк. – Харьков : Основа, 1996. – 360 с.
3. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. Повна ілюстрована збірка [текст] / передм. І. Дзюби; Т. Г. Шевченко. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2009. – 720 с.
4. *Шевченко Т. Г.* Прогулка с удовольствием и не без морали [текст] / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів у 12-ти томах. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 4. – с. 208–326.
5. *Шевченко Т. Г.* Щоденник (12 лип. 1857 р.) [текст] / Т. Г. Шевченко // Твори : в 5 т. – 1984–1985. – Т. 5. – С. 59.
6. *Яким Ярема* [текст] / упоряд., ред. і прим. С. Яреми. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 244 с.